

НАСИЛЬНИЦЬКІ СПОСОБИ ЗМІНИ ВЛАДИ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

В. В. Циганов

*Будь-яка влада
є безперервна змова.*

Оноре Бальзак

Прагнення до влади завжди було невід'ємною частиною суспільного життя, по суті – одним із рушіїв прогресу людства. Діапазон засобів і методів боротьби за владу, які при цьому застосовуються, дуже різний – від палацових інтриг і махінацій під час виборів до військових переворотів, повстань і жорстоких громадянських воєн. Наслідки подібних політичних ексцесів здебільшого є руйнівними, відтак погіршують соціально-економічне становище країни та її громадян. Ця стаття спрямована на розгляд у край актуальної проблематики щодо сутності силових методів захоплення влади та їх порівняльних характеристик.

Ключові слова: влада, боротьба за владу, силові методи захоплення влади, державний переворот, повстання, бунт, заколот, змова.

Viktor Tsyganov

VIOLENT METHODS FOR GOVERNMENT CHANGING:
COMPARATIVE CHARACTERISTICS

The desire to possess power has always been an integral part of public life, in fact – one of the engines of human progress. The range of methods used and the methods of power struggle are very different – from palace intrigues and machinations during elections to military coups, insurrections and brutal civil wars, and the consequences of such political excesses are for the most part destructive, leading to a deterioration in the socioeconomic situation of Country and its citizens. This article is aimed at considering extremely topical issues related to the essence of power methods of seizing power and their comparative characteristics.

Keywords: power, the struggle for power, the forceful methods of its capture, a coup d'état, insurrection, rebellion, conspiracy.

**Циганов Віктор
Васильович** – кандидат
філософських наук,
доцент, радник при
дирекції Національного
інституту стратегічних
досліджень

У сфері політичного життя владу можна отримати кількома способами: внаслідок виборів, як спадок, завдяки застосуванню силових методів, наприклад, перевороту. Проблематика т. зв. політично-владних ексцесів – нелегітимного отримання або зміни державної влади шляхом силового захоплення, тобто державного перевороту в усіх його різновидах, протягом тривалого часу завжди була й залишається в епіцентрі уваги не тільки теоретиків і практиків національної безпеки, а й краєзнавців, філософів, науковців інших галузей наук.

Вивчення цих питань потребує чіткого трактування й обґрунтованого категоріально-поняттєвого визначення, що, у свою чергу, є передумовою адекватного й достовірного аналізу суспільно-політичних процесів. Тому зробимо спробу сформулювати деякі визначення. Є підстави вважати *політичним ексцесом* раптову силову акцію, спрямовану

проти існуючої влади з метою її захоплення чи повалення, або зміни лінії політичної та соціальної поведінки за допомогою зброї або погрози її застосування.

Поняття «державний переворот» уперше з'явилося у політичному обігу французькою мовою. Його трактування містить словосполучення *coup d'état*, що дослівно означає «удар по державі». В інших європейських мовах зберігся зміст цього поняття. Тому англійське *state coup*, італійське *colpo di stato*, іспанське *golpe'estado* також означають «удар по державі» [3; 4].

Проблеми легітимного та нелегітимного силового захоплення, отримання або зміни державної влади завжди були й залишаються в центрі уваги мислителів та політологів уже протягом трьох тисячоліть. Аналіз філософських праць Платона [17], Аристотеля [1], Т. Гоббса [8], В. Гюго [9],

П. Прудона [19], І. Канта [10; 11], К. Маркса [14], М. Агульона [29], К. Малапарте [13], Е. Люттвака [12], М. Петрова [18], О. Глазунова [6], О. Галустьяна [5] та ін. свідчить про наявність різних підходів до тлумачення поняття «переворот» та розбіжностей у його формулюванні.

Відомості щодо активного втручання збройних сил у політичне життя суспільства містяться в таких пам'ятках як «Держава» Платона [17], «Політика» Арістотеля [1], «Життя дванадцяти Цезарів» С. Транквілла [25]. Різні аспекти примусово-силового впливу на життя суспільства та їх місце в системі політичної влади держави знайшли своє відображення, зокрема, у працях Т. Гоббса [8], Г. Гегеля [7] та в роботах сучасних дослідників К. Малапарте [13], Е. Люттвака [12], М. Требіна [26; 27], Ю. Сівкіної [24] та ін. Основне завдання цих наукових розвідок – розгляд соціології та сутності державних переворотів поза їхніми політичними оцінками як точок біфуркації суспільно-політичних процесів, адже сама по собі проблема захоплення влади – питання не політики, а техніки.

Державний переворот – синкретичний і, хоч як це парадоксально, аполітичний термін, що об'єднує всі види переворотів. Тобто державний переворот – це насильницьке порушення конституції, повалення державного ладу або захоплення державної влади. Звідси будь-який державний переворот є найгострішою формою соціально-політичного протистояння. Проте говорити про формалізовані технології проведення державних переворотів було б помилкою – універсальної дестабілізаційної технології переворотів не існує. Кожен державний переворот має індивідуальний характер, хоча при цьому виявляються деякі загальні принципи його здійснення.

Отже, переворот – це зіткнення (протистояння) двох і більше суб'єктів (сторін) з метою захоплення й утримання державної влади для досягнення своїх цілей. Переворот безпосередньо чи опосередковано зачіпає інтереси великих соціальних груп, соціальних прошарків, класів, суспільства в цілому. Тому суб'єкти перевороту (політичні організації, інститути еліти й окремі лідери завжди виступають від імені певної соціальної спільноти – соціальної верстви, класу, етносу, групи інтересів, усього суспільства).

Застосування насильства у політичному конфлікті вважається законним лише з боку правлячого режиму. Зрештою, як запевняє стародавній афоризм: «Законний уряд той, у якого перевага в артилерії». Широкомасштабні дії із силового захоплення влади здатні дощенту зруйнувати політичну та соціальну структури суспільства, увертнути країну в безодню «смутних часів». Усе більше людей вважають, що з національною демократією, особливо в її політичних проявах, стався явний і болючий промах. За таких умов модератори багатьох

громадських і деяких політичних рухів уявляють зміну персонального складу влади єдиною можливим шляхом повернення до нормального життя.

Сучасною спробою пояснити феномен політичних переворотів є концепція відомого американського політолога, почесного професора Каліфорнійського університету Чалмерса Джонсона, який у своїх міркуваннях спирається на теорію саморегульованого суспільства Т. Парсонса. Якщо суспільство не здатне змінювати свої інститути відповідно до змін, що відбуваються, зазначає Ч. Джонсон [28, с. 19], то суспільна система набуває стану нестабільності (втрати рівноваги). Саме ця нестабільність стає необхідною умовою для виникнення переворотів. Їхнім основним джерелом є розбалансування зв'язків між визначальними культурними цінностями суспільства та системою економічного виробництва.

Одна із сучасних концепцій революції викладена в праці «Від мобілізації до революції» [28, с. 20]. Її автор – Чарльз Тіллі, впливовий американський соціолог історії, керівник Центру досліджень соціальних організацій при Мічиганському університеті, розглядає цю форму політичного процесу як прояв протесту та насильства. Перевороти, переконаний учений, – це тип колективної дії при втраті владою контакту із суспільством. Політичні ексцеси як засоби мобілізації групових інтересів виникають тоді, коли люди не мають інституційних можливостей виявлення своєї волі й інтересів, їхні вимоги не беруться до уваги, а масові виступи придушуються державною владою.

Переворот у практиці політичного процесу є рідкісним, але завжди феноменальним явищем, яке набуває відповідної специфіки залежно від історичної епохи, масштабів і «сценарних» моментів. На відміну від революції, перевороти не призводять до докорінних соціальних змін, а лише викликають персональні переміщення у центрі влади. Здійснюються перевороти по-різному: від примусу прийняття рішень під тиском до прямого насильства над владою. Спрямованість і характер переворотів залежать від того, якими силами і з якою метою їх здійснюють.

Серед політичних переворотів виокремлюють такі:

– державний переворот – насильницька, примусова зміна глави держави або уряду і приведення до влади нових політичних осіб, груп з боку впливових, але не досить уповноважених сил в апараті держави. Зміни, таким чином, відбуваються в рамках правлячої еліти;

– «палацовий» переворот – форма зміни влади унаслідок інтриги або заколоту певної групи осіб, які відіграють помітну роль при дворах (у палацах) монархів. До переворотів свого часу вдавалися

представники династій Медічі, Капетингів, Валуа, Бурбонів, Романових та ін. Сучасні «палацові» перевороти – це, радше, спроби заколотів у тих чи тих інститутах влади, наприклад, витіснення одного клану іншим із верхівки влади.

Розглянемо інші форми насильницького захоплення влади.

Повстання – форма політичного процесу, яка має досить радикальний характер через радикальні дії його учасників і широке використання всіх доступних його учасникам збройних засобів. Залежно від історичної епохи та соціального складу учасників повстання характеризуються значним різноманіттям, відрізняючись за ступенем інтенсивності, рівнем організованості, тривалості.

Велику роль у повстанні відіграють його керівники (командири), які проголошують цілі повстанців (часто досить декларативні). Мета і завдання повстанців проголошуються в деклараціях, гаслах, примітивних програмах. Цілі повстань зазвичай мають негативний руйнівний характер, але не завжди політичний (іноді національний, визвольний, спрямований на позбавлення від колоніального гніту). Дії повстанців здебільшого зосереджені на певній території або проблемі, що обмежена конкретною метою.

Бунт від повстання відрізняється цілеспрямованим характером і слабкими елементами організації. Це обмежені в часі масові дії, що мають дуже високий рівень інтенсивності, активності учасників. Бунти породжуються конкретними проблемами буття людей. Вони завжди є відповідною реакцією на певні екстраординарні дії (злочинна бездіяльність) представників влади.

На думку французького соціолога Алена Турена [28, с. 30], для бунту характерні порівняно невелика чисельність учасників, їхній вузький соціальний склад, локальне здійснення опору щодо певних дій уряду, відсутність атак на центри влади та невизначеність політичних цілей. Гасла, які висувають бунтівники, або занадто глобальні, абстрактні, або надзвичайно примітивні, а їхні дії в основному мають характер стихійного опору та протесту. У політичній практиці відома велика кількість бунтів, спричинених соціально-економічними, побутовими та національно-культурними чинниками, як-от: «хлібні», «цукрові», «жіночі», «селянські» тощо.

Заколот за ступенем інтенсивності і емоційної напруги близький до бунту, але в ньому бере участь іще менше учасників. Він виникає внаслідок свідомої цілеспрямованої підготовки певної групи осіб і має збройний характер. У заколоті роблять ставку на військову силу. Тому основний резерв бунтівників зазвичай становить армія. Якщо кількість організаторів заколоту невиправдано

зростає, то його «сценарій» втрачає чіткість, набуває характеру тотальної нетолерантності, відтак, за логікою політичного розвитку, заколот повинен перетворитися на бунт. Якщо маси не підтримали заколотників, то дії останніх можна кваліфікувати як путч.

Путч – форма (спроба) захоплення влади за допомогою використання репресивних заходів і частини армії. Путч виникає в умовах військових дій, які не мають широкої соціальної підтримки, не враховують специфіки ситуації, не мають продуманої програми. Військові формування використовуються як інструмент захоплення влади або як засіб психологічного тиску на легітимний уряд з метою примусити його піти у відставку. Військовий заколот завжди є формою нелегітимного встановлення режиму влади військовими (генералітетом, офіцерами), яка не передбачена законом, спирається на силу зброї та відображає в першу чергу інтереси керівництва армії або військово-промислового комплексу.

Повалення навіть найбільш, здавалося б, стійких режимів за певних умов цілком можливе, і ніхто не може бути застрахований від такого розвитку подій, особливо в період ослаблення вищої влади. Вдалим чи ні буде переворот – це залежить від поєднання в адекватній пропорції дій внутрішньої опозиції з наявністю у неї зовнішньої підтримки – військової, політичної та фінансової.

Стандартним наслідком повалення правлячого режиму (або втрати ним контролю над значною частиною території країни) є не тільки послаблення інститутів верховної влади, а й децентралізація або повний розпад держави.

Люди й організації, яких зовнішні сили використовують у процесі зміни правлячих режимів, як правило, починають діяти самостійно на противагу інтересам тих, хто їх підтримував. Тому повністю контролювати учасників переворотів протягом тривалого часу неможливо, хоча стійкі контакти з «історичними спонсорами» вони підтримують і використовуються останніми за потреби.

Ключовим чинником для проведення успішного державного перевороту є участь у ньому (або приєднання хоча б на початковій стадії) представників вищої державної еліти: членів правлячої сім'ї, губернаторів, мерів столиць, представників силових структур і великого бізнесу. Головне завдання ініціаторів та організаторів перевороту з зовнішніх центрів впливу – знайти опору в еліті.

Державний переворот і революція можуть початись із випадкових подій, передбачити які майже неможливо. Провал спроби державного перевороту або революції не тягне за собою відмову від підтримки їхніх організаторів зовнішніми

спонсорами. Успішна революція або державний переворот можуть спровокувати такі само події в сусідніх країнах. Успішна боротьба зі спробою організації державного перевороту або революції вимагає поєднання гнучкості щодо населення, яке бере в них участь, із жорстким відстоюванням монополії держави на застосування зброї.

Ескалація ненасильницьких дій далеко не завжди дозволяє досягти визначеного «порогового» значення поставленої мети. За рахунок компромісу між опозицією та владою можна домогтися, наприклад, відставки кількох високопоставлених чиновників, суду над кількома корупціонерами. Однак до зламу правлячого режиму такі дії призводять у виняткових випадках. Тому в багатьох владно-політичних ексцесах і конфліктах опозиція нарощує тиск на владу, переходячи до обмежених, а потім і масштабних силових заходів впливу.

Цей військово-силовий етап слідує за етапом громадянської непокори, головними завданнями якого є дезорганізація ключових державних інститутів забезпечення безпеки, дискредитація політичного і військового керівництва країни, збройних сил та органів охорони правопорядку. Формується недоброзичлива стосовно влади міжнародна громадська думка, деморалізуються населення, правлячі кола, силові структури, активно використовуються «агенти впливу», поширюються панічні чутки та настрої. Як результат – на фінальній стадії конфронтації підривається політична воля уряду й еліти, знижується до неприпустимих меж безпека держави та ставиться питання про передачу влади якимось опозиційним силам як знаряддю зовнішнього правління.

Стислі терміни, за яких переворот переходить із категорії потенційних загроз до реальних, вимагають ретельного превентивного опрацювання на державному рівні заходів протидії. Профілактика небезпечних для країни переворотів – це система заходів, спрямована на їх запобігання, а також пошук технологій мінімізації їхніх наслідків.

Можна вказати на типові помилки щодо нейтралізації переворотів, а саме: запізнювання у прийнятті необхідних заходів; спроби знешкодити переворот без з'ясування його істинних причин; використання тільки сили, каральних заходів із врегулювання конфлікту або, навпаки, тільки дипломатичних переговорів; шаблонне застосування схем контрперевороту конкретного конфлікту без урахування типу та його особливостей.

Отже, профілактика конфліктів передбачає прогнозування, наприклад, початку силових акцій, тяжкість їхніх наслідків тощо. Це стає можливим завдяки використанню експертного опитування, методів екстраполяції, математичного та експериментального моделювання. Профілактика конфліктів повинна здійснюватися на всіх рівнях:

макро-, середньому, мікро- і особистісному. Безпосередня профілактика конфліктів пов'язана з усуненням можливостей здійснення переворотів. У її основі лежить усунення деформації соціальних відносин, негативної стратифікації суспільства, а також соціальна гігієна, психопрофілактика, масова, групова й індивідуальна психотерапія, соціальний захист населення.

Висновки

1. Повалення навіть найбільш стійких режимів за певних умов цілком можливе, і жодна держава не може бути забезпечена від такого перебігу подій, особливо в період ослаблення вищої влади. Вдалим чи ні буде переворот, залежить від поєднання адекватної пропорції дій внутрішньої опозиції з наявністю у неї зовнішньої підтримки – військової, політичної та фінансової.

2. Стандартним наслідком повалення правлячого режиму (або втрати ним контролю над значною частиною території країни) є не лише ослаблення інститутів верховної влади, а й децентралізація або повний розпад держави.

3. Наслідки зміни влади не завжди збігаються з очікуваннями тих, хто її скидає. Люди й організації, які використовуються у процесі зміни правлячих режимів зовнішніми силами, як правило, починають діяти самостійно, не в інтересах тих, хто їх підтримував. Повністю контролювати учасників переворотів протягом тривалого часу неможливо, хоча вони підтримують стійкі контакти з «історичними спонсорами» і використовуються останніми в разі необхідності.

4. Державний переворот та інші політичні ексцеси можуть початися з випадкових подій, передбачити які майже неможливо.

5. Провал спроби державного перевороту або революції не означає відмови від їх підтримки організаторами – зовнішніми спонсорами.

6. Успішна революція чи переворот можуть провокувати аналогічні події в сусідніх країнах.

7. Ескалація ненасильницьких дій не завжди дозволяє досягти заданого «порогового» значення поставленої мети. За рахунок компромісу між опозицією та владою можна домогтися, наприклад, відставки кількох високопоставлених чиновників, суду над кількома корупціонерами тощо. Однак до зламу правлячого режиму такі дії призводять лише у виняткових випадках. Тому в багатьох конфліктах опозиція і зовнішні сили нарощують тиск на владу, переходять до обмежених, а потім і до масштабних силових заходів впливу.

8. Стислі терміни переходу перевороту з категорії потенційних загроз до реальних вимагають

ретьельного превентивного опрацювання на державному рівні заходів протидії, які повинні нейтралізувати «гандикап раптовості» у застосуванні підривних технологій.

Перспективи подальших розвідок стосуються поглиблення теоретичних засад кратології у вітчизняній науці.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. / [пер. с гр., ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
2. Анцупов Я., Шипилов А. Словарь конфликтологии. – СПб. : Питер, 2006. – 528 с.
3. Банкович М. Государственный переворот, пронуниаменто, путч : теоретический анализ // Весник ВГУ : Серия : История. Политология. Социология. – 2008. – № 2. – С. 3–12.
4. Военный переворот 1973 года в Чили. Неолиберальный миф о Пиночете [Электронный ресурс] // Военное обозрение. – Режим доступа : <http://topwar.ru/33164-voennyu-perevorot-1973-goda-v-chili-neoliberalnyu-mif-o-pinochete.html>
5. Галустьян О. А. О государственных переворотах : сравнительно-исторический аспект вопроса // Междунар. уголовное право и междунар. юстиция. – 2010. – № 3. – С. 19–25.
6. Глазунов О. Государственный переворот. Стратегия технологии. – М. : ОЛАМА-ПРЕСС Образование, 2006. – 448 с.
7. Гегель Г. Работы разных лет. В двух томах / [сост., общ. ред. А. В. Гулыгин]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 630 с.
8. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с.
9. Гюго В. Наполеон Малый / пер. с фр. – М. : Иностранная литература, 1972. – 400 с.
10. Кант И. Сочинения : в 6 т. / пер. с нем. ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – 543 с.
11. Кант И. Сочинения : в 6 т. / пер. с нем. ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – 478 с.
12. Люттвак Э. Государственный переворот / пер. с англ. – М. : Ун-т Дмитрия Пожарского, 2012. – 326 с.
13. Малапарте К. Техника государственного переворота. – М. : Аграф, 1988.
14. Маркс К. 18 брюмера Луи Бонапарта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://royallib.com/read/marks_karl/18_bryumera_lui_bonaparta.html#0
15. Панкевич Ф. Капповский путч в Германии. – М. : Наука, 1972. – 195 с.
16. Пале С. Фиджи. В череде государственных переворотов // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 8. – С. 43–45.
17. Платон. Сочинения : в 4 т. / [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.
18. Петров М. Механизмы государственных переворотов : историко-теоретическое исследование. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 400 с.
19. Прудон П. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти ; Бедность как экономический принцип ; Порнократия, или Женщины в настоящее время / [подгот. текста и коммент. В. В. Сапова]. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
20. Политология : [навч. посіб.] / Ю. І. Макар, О. Ю. Докаш, Т. П. Лаврук. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2010. – 596 с.
21. Політологічний енциклопедичний словник [Електронний ресурс] / В. Храмов. – К., 1997. – Режим доступу : <http://subject.com.ua/political/dict/417.htm>
22. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
23. Політологічний енциклопедичний словник ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
24. Сивкина Ю. Путч Хилона в Спарте // Мнемон : исследование и публикации по истории античного мира. – 2006. – № 5. – С. 241–250.
25. Транквилл Г. С. Жизнь двенадцати Цезарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Svet/index.php
26. Требін М. Армія і політика : історична ретроспектива взаємодії // Політ. менеджмент. – 2012. – № 4–5. – С. 141–153.
27. Требін М. Військовий переворот як соціально-політичний феномен // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 51–56.
28. Цыганов В. В. Государственный переворот. – К. : Альфа Реклама, 2015. – 116 с.
29. Юридична енциклопедія [Електронний ресурс] / Ю. С. Шемшученко. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/15710312>

References

1. Aristotel. (1983). *Polytyka. [Policj]*. (A. Dovatur, Ed). (Vols. 1–4), Vol. 4. Moscow : Mysl [in Russian].
2. Antsupov, Ya., & Shypylov, A. (2006). *Slovar konflyktologii [Dictionary of conflict resolution]*. SPb. : Peter [in Russian].
3. Bankovych, M. (2008). Gosudarstvennyi perevorot, pronunsiamento, putch : teoreticheskiy analiz [State coup, pronunciamiento, the coup : a theoretical analysis]. *Vestnik VHU – Bulletin of Voronezh state University*, 2, 3–12 [in Russian].
4. Voennyi perevorot 1973 goda v Chili. Neoliberalnyi mif o Pinochete [The military coup of 1973 in Chile. The neo-liberal myth of Pinochet]. *Voennoe obozrenie – Military review*. (25.12.2013). *topwar.ru*. Retrieved from <http://topwar.ru/33164-voennyu-perevorot-1973-goda-v-chili-neoliberalnyu-mif-o-pinochete.html> [in Russian].
5. Halustian, O. A. (2010). O gosudarstvennykh perevorotakh : sravnitelno-istoricheskiy aspekt voprosa [On the coup : a comparative-historical aspect of the matter]. *Mezhdunar. ugovnoe pravo i mezhdunar. ustisia – Intern. criminal law and Intern. justice*, 3, 19–25 [in Russian].
6. Glazunov, O. (2006). *Gosudarstvennyi perevorot. Strategia tekhnologii [A coup. Strategy technology]*. Moscow : OLMA-PRESS Education [in Russian].

7. Hegel, H. (1971). *Raboty raznykh let* [Works of different years]. (A. V. Galygin, Ed.). (Vols. 1–2), *Vol. 2*. Moscow : Mysl [in Russian].
8. Hobbs, T. (1989). *Sochyneniya* [Works]. (V. V. Sokolov, Ed., Trans.) (Vols. 1–2), *Vol. 1*. Moscow : Mysl [in Russian].
9. Hugo, V. (1972). *Napoleon Malyi* [Napoleon]. Moscow : Inostrannaia literatura [in Russian].
10. Kant, I. (1963). *Sochyneniya* [Works]. (V. F. Asmus, A. V. Gulyga, T. I. Oizerman, Ed.). (Vols. 1–6), *Vol. 1*. Moscow : Mysl [in Russian].
11. Kant, I. (1965). *Sochyneniya* [Works]. (V. F. Asmus, A. V. Gulyga, T. I. Oizerman, Ed.). (Vols. 1–6), *Vol. 4, part 2*. Moscow : Mysl [in Russian].
12. Liutvak, E. (2012). *Gosudarstvennyi perevorot* [The coup d'état]. Moscow : University of Dmitry Pozharsky [in Russian].
13. Malaparte, K. (1988). *Tekhnika gosudarstvennogo perevorota* [Technique of state's coup]. Moscow : Agraf [in Russian].
14. Marx, K. 18 brumera Luy Bonaparta [18th Brumaire of Louis Bonaparte]. (n.d.) *royallib.com*. Retrieved from http://royallib.com/read/marks_karl/18_bryumera_lui_bonaparta.html#0 [in Russian].
15. Pankevich, F. (1972). *Kappovskiy putch v Hermanii* [Capowski a coup in Germany]. Moscow : Nauka [in Russian].
16. Palais, S. (2008). Fydzhy. V cherede gosudarstvennykh perevorotov [Fiji. In a series of bloody revolutions]. *Azia i Afryka segodnia – Asia and Africa today*, 8, 43–45 [in Russian].
17. Plato. (1994). *Sochyneniya* [Works]. (A. F. Losev, V. F. Asmus, A. A. Takho-Godi, Ed.) (Vols. 1–6), *Vol. 3*. Moscow : Mysl [in Russian].
18. Petrov, M. (2005). *Mekhaiyzmy gosudarstvennykh perevorotov : istoriko-teoreticheskoe issledovanie* [Mechanisms of coups : a historical-theoretical study]. Moscow : AST ; Minsk : Harvest [in Russian].
19. Proudhon, P. (1998). *Chto takoe sobstvennost? ili Issledovanie o printsype prava i vlasti ; Bednost kak ekonomicheskyy printsyp ; Pornokratia, ili Zhenshchiny v nastoiashchee vremia* [What is property? or A study on the principle of law and government ; Poverty as an economic principle ; Pornokratia, or Women at the present time] ed. text and comments. (V. V. Sapova, Ed., Comment). Moscow : Respublika [in Russian].
20. Makar, Yu. I., Docas, O. Iu., & Lavruk, T. P. (2010). *Politohiia* [Polithology]. Chernivtsi : Chernivets. nats. un-t [in Ukrainian].
21. Khramov, V. (1997). *Politohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Politology encyclopedic dictionary]. (22.12.2013). *subject.com.ua*. Retrieved from : <http://subject.com.ua/political/dict/417.htm> [in Ukrainian].
22. *Politohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Politology encyclopedic dictionary]. (1997). Kyiv : Heneza [in Ukrainian].
23. Shemshuchenko, Yu.S., Babkin, V. D., Gorbatenko, V. P. (Ed.). (2004). *Politohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Politology encyclopedic dictionary]. Kyiv : Heneza [in Ukrainian].
24. Sivkina, Yu. (2006). *Putch Khilona v Sparte* [Khilon's Coup in Sparta]. *Mnemon : issledovanie i publikatsii po istorii antichnogo mira – Mnemon : research and publications on the history of the ancient world*, 5, 241–250 [in Russian].
25. Trankvyll, H. S. *Zhyzn dvenadtsiati Tsezarei* [Lives of the 12 Caesars]. (n.d.). *www.gumer.info*. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Svet/index.php [in Russian].
26. Trebin, M. (2012). *Armiia i polityka : istorychna retrospektyva vzaiemodii Polit. menedzhment* [Army and Politics : Historical Retrospective interaction]. *Polit. Management – Polit. Management*, 4–5, 141–153 [in Ukrainian].
27. Trebin, M. (2000). *Viiskovy perevorot yak sotsialno-politychnyi fenomen* [Military coup as a socio-political phenomenon]. *Nova polityka – New policy*, 6, 51–56 [in Ukrainian].
28. Tsyganov, V. V. (2015). *Gosudarstvennyi perevorot* [Coup d'état]. Kyiv : Alpha Reklama [in Russian].
29. Shemshuchenko, Yu. S. *Yurydychna entsyklopediia* [Law encyclopedia]. (n.d.). *leksika.com.ua*. Retrieved from : <http://leksika.com.ua/15710312> [in Ukrainian].